

УДК 801.82:394.92:82.0 Вернадський В. І.

К. Є. НОВОХАТСЬКИЙ*

НОВІ ВИДАННЯ ЛИСТУВАННЯ АКАДЕМІКА В. І. ВЕРНАДСЬКОГО З УКРАЇНСЬКОЇ ТЕМАТИКИ

Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського протягом останнього десятиріччя за участю інших вітчизняних і зарубіжних наукових установ працює над виявленням, археографічним опрацюванням і публікацією епістолярної спадщини академіка В. І. Вернадського, що відображає його зв'язки з Україною. Розглядається структура і зміст 5-ї книги цього проекту і окреслюються можливі варіанти продовження досліджень за темою.

Ключові слова: епістолярна спадщина; публікація архівних джерел; В. І. Вернадський і Україна.

Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, який виконує функції центральної архівної установи в системі Національної академії наук України, протягом останнього десятиріччя серед інших загальноакадемічних проектів за участю низки вітчизняних і зарубіжних наукових установ системно займається виявленням, археографічним опрацюванням і публікацією епістолярної спадщини одного із засновників вищої школи, національної бібліотеки і академії наук Української Держави, першого президента Української академії наук академіка Володимира Івановича Вернадського, а саме тієї частини без перебільшення безмежного листування геніального вченого, що відображає його зв'язки з Україною. В ході реалізації під егідою Комісії НАН України з наукової спадщини академіка В. І. Вернадського цього археографічного проекту в понад 20-ти архівних фондах і музейних комплексах, що зберігаються в 14-ти архівосховищах України і зарубіжжя, було виявлено, проаналізовано і опрацьовано значний відсоток багатоаспектної інформації, яку частково було опубліковано в 2-му томі (у 3-х книгах) «Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими» загальноакадемічного багатотомного видання «Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського», що вийшло до 150-річного ювілею від дня народження вченого, який відзначався 2013 р.¹ Проте загальна кількість знайдених листів, виявлені шляхи їх подальшого пошуку привели укладачів до думки продовжити проект. Протягом наступних років Інститут архівознавства за сприя-

* *Новохатський Костянтин Євгенович* – старший науковий співробітник відділу археографії Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

ня науковців низки вітчизняних і зарубіжних установ підготував ще 2 книги видання «В. І. Вернадський і Україна: з листування», яке стало органічним продовженням згаданого ювілейного видання².

Чим викликано інтерес саме до цього виду історичних джерел? Як відомо, успіх історичних досліджень багато в чому (серед іншого) залежить також від повноти і доступності джерельної бази. У випадку з В. І. Вернадським дослідники, здавалось би, мають досить широкий набір різноманітних джерел. Це, передусім, опубліковані та рукописні праці вченого, його колег і учнів, офіційні документи його життя і діяльності в різних посадових іпостасях, численні спогади, статті, монографії, присвячені Володимирі Івановичу. Особливе місце серед них посідають такі документи особового походження як щоденники й листи, що часто-густо дають інформацію, яку неможливо отримати з інших джерел. Суттєво буває прослідкувати, що саме у той або інший період автор писав про себе, про інших, що він вважав особливо важливим. Це добре розуміли українські археографи-попередники, що за найменшої можливості намагалися віднайти й оприлюднити епістолярні джерела, пов'язані з В. І. Вернадським. Про це, зокрема, свідчить те, що у 10-му (бібліографічному) томі згаданого ювілейного видання у розділі «Епістолярна спадщина» з 247-ми позицій 70 видано в Україні. Це – публікації переважно кінця 80-х років минулого століття. Правда, слід зазначити, що це – оприлюднення окремих знахідок або окремих добірок листів знакових фігур української академічної історії: академіків Д. І. Багалія, О. О. Богомольця, М. П. Василенка, А. Ю. Кримського, В. І. Липського, О. В. Фоміна та інших³.

Відмінність згаданого археографічного проекту НАН України останнього десятиріччя полягає у комплексному підході, намаганні максимально можливо повно виявити, максимально глибоко прокоментувати епістолярні джерела, що пов'язують В. І. Вернадського з Україною, вмонтувати їх у контекст епохи.

Попередній аналіз змісту матеріалу, виявленого і відібраного для опублікування у виданні «В. І. Вернадський і Україна: з листування», привів авторів і упорядників до думки структурувати його за 3-ма великими блоками: 1) приватно-ділове; 2) офіційне (службове) та 3) родинне листування.

1-а книга цього видання містить приватно-ділове листування з кореспондентами за прізвищами на літери «А–І». У ній подано 347 листів 69-ти осіб. 2-а книга, роботу над якою завершено на початку 2019 р., подає тексти 697-ми листів (690 – в основній частині і 7 – у коментарях). На третину вона написана самим Володимиром Івановичем – він є адресантом 233-х листів.

Ці 2 останні книги в цілому успадкували напрацьовані раніше принципи відбору, оформлення, систематизації, коментування текс-

тів листів. Так само 2-а книга є продовженням 1-ї частини цілісного видання з єдиною передмовою, єдиним іменним покажчиком, відси- ланнями у необхідних випадках до попередніх текстів і коментарів до них.

У групі приватно-ділового листування таке саме вражаюче широке коло кореспондентів, як і в попередніх згаданих книгах. Тут подано 289 листів 79-ти осіб і 40 звернень В. І. Вернадського до деяких із них. Більшість із цих осіб вже фігурувала у тому чи іншому вигляді у раніше опублікованому листуванні, згадувалася в листах або комента- рях до них як оточення ученого. Це, наприклад, політеконом, міністр праці Української Держави і один із перших академіків УАН В. А. Ко- синський, професор Таврійського університету, директор Нікітського ботанічного саду М. І. Кузнецов, геолог, петрограф В. І. Лучицький, одеський ґрунтознавець Г. І. Танфільєв, геохімік і мінералог, учень і друг Володимира Івановича – академік О. Є. Ферсман, полтавський ар- хеолог В. М. Щербаківський. Домінантним у цій групі є продовження публікації листування В. І. Вернадського з геологом, учнем, колиш- нім ученим секретарем Комісії з вищих навчальних закладів та нау- кових установ України і одним із засновників Українського геологіч- ного комітету Б. Л. Лічковим. У цій книзі подано 50 їхніх листів за 1926–1944 рр., у т. ч. 16 листів В. І. Вернадського. Слід зауважити, що декілька листів було вирішено опублікувати повторно, оскільки через недоступність їхніх оригіналів раніше вони були републіковані з 2-том- ного видання «Переписка В. И. Вернадского с Б. Л. Личковым» 1970– 1980 рр.⁴ і, як з'ясувалося, з суттєвими купюрами щодо теми «Вер- надський і Україна», зокрема, в частині спогадів про часи створення Української академії наук і про деяких українських колег.

Листи кореспондентів цієї частини книги, якщо їх розглянути за територіальною ознакою, доповнюють наші уявлення про зв'язки В. І. Вернадського з тодішніми регіональними науковими центрами, передусім, університетськими вченими Дніпропетровська (О. І. Брод- ський, М. К. Лещенко, І. Я. Мікей, Л. А. Ячевський), Одеси (А. К. Мед- ведєв, В. М. Нечаєв, Р. О. Прендель, Г. І. Танфільєв, Є. М. Щепкін, С. В. Щусєв), Харкова (М. Й. Криштафович, С. М. Лейтес, Г. Д. Ме- рейнес, О. В. Нагорний, П. П. П'ятницький, В. І. Талієв, М. М. Тихо- нович), а також із давніми добрими знайомими – природознавцями з Полтавщини В. Ф. Ніколаєвим, М. О. Олеховським, О. М. Орбеліані. Окремо слід згадати змістовні листи з аналізом ситуації часів Першої світової війни і 2-ї російської революції однодумця В. І. Вернадського, політичного діяча І. І. Петрункевича та кілька листів В. І. Вернадського до нього 1924–1927 рр., коли останній вже перебував в еміграції.

У цьому контексті слід привернути увагу ще до 3-х представників еміграції, чії листи публікаторам вдалося віднайти й подати в книзі.

Йдеться про одного з функціонерів Центрального союзу українського студентства М. Мухіна, філософа, славіста Д. І. Чижевського, члена Української Центральної Ради Л. Є. Чикаленка.

У блоці офіційного листування подано 58 службових листів у загальному хронологічному діапазоні 1907–1943 рр. Перші й останні декілька листів пов'язані з наданням відгуків на праці кандидатів на мінералогічні університетські кафедри та вшануванням науково-педагогічної діяльності колишніх учнів В. І. Вернадського. Але 47 службових листів із липня 1918 р. і до січня 1921 р. бодай невеличкими штрихами, пунктиром змальовують епізоди різноманітної інтенсивної науково-організаційної діяльності В. І. Вернадського на посадах голови Комісії з вироблення законопроекту про утворення УАН, Комісії з вищих навчальних закладів та наукових установ України, президента Української академії наук, голови Вченого комітету Міністерства земельних справ Української Держави, а потім Наркомзему УСРР, ректора Таврійського університету.

Однією з новацій книги є значно ширше представлення в ній родинного листування. У попередніх 4-х книгах всього було оприлюднено по 1–2 листи від родичів Володимира Івановича і Наталії Єгорівни – Г. М. Герценштейн, С. В. Короленко, Г. Є. Старицького, 7 листів В. І. Вернадського В. Л. Модзалевському і 11 його відповідей щодо родоводу Вернадських, а також 12 листів Володимира Івановича дружині з поїздок до Києва у 1926, 1928 і 1939 рр. та 5 листів 1919–1920 рр. сина Георгія до батька – всього 40 листів. А в цій 5-й книзі подано 47 листів родичів. Тут вміщено окремі листи троюрідного брата Володимира Івановича – А. О. Короленка, тестя Є. П. Старицького, двоюрідних сестер дружини академіка – Надії та Наталії Старицьких, хрещеної матері Володимира Івановича – Л. К. Вульфферт, двоюрідних сестер вченого по материнській лінії – С. О. Мамчич та Л. О. Нейолової. Листи останніх свідчать не лише про їхнє непросте життя в умовах міжвоєнної радянської України, а й про турботу та матеріальну і психологічну підтримку, яку Володимир Іванович і Наталія Єгорівна багато років надавали їм, так само як багатьом іншим близьким і далеким рідним, друзям та знайомим. У цьому ряду непоказної і недеklarативної людяності Вернадських слід згадати й голодуючих селян початку 1890-х років й цілу низку рідних померлих друзів і колег Володимира Івановича – Н. М. Бунге, А. М. Краснову, М. Є. Олеховську та інших й підтримку у складних життєвих обставинах учнів Б. Л. Лічкова, С. П. Попова, М. І. Усановича, А. О. Шкляревського та багатьох інших.

У виданні подано значно повніше листування Володимира Івановича з дружиною (47 його та 28 її листів) у періоди їхньої тимчасової розлуки (експедиції, ділові й родинні поїздки, лікування тощо) у досить широкому хронологічному діапазоні від 1890 р. до 1926 р. Головним

критерієм відбору серед численної епістолярії подружжя була прив'язка до України, української рідні. Листування з дружиною серед іншого висвітлює полтавські й київські зв'язки вченого, подорожі Україною під час наукових експедицій, враження від спостережень за життям і діяльністю населення тощо.

Безпрецедентно широко представлено в останній книзі листування В. І. Вернадського зі своїми дітьми, які, як відомо, від початку 20-х років перебували в еміграції: сином Георгієм (80 листів до Георгія та 14 його до батьків) і донькою Ніною (41 лист до Ніни та 34 її до батьків). Це стало можливим у таких масштабах завдяки сприянню колег з Інституту історії України НАН України Г. В. Боряка і О. В. Юркової. Справа в тім, що значна частина сімейного листування Вернадських (батьків із дітьми) зберігається у США в т. зв. колекції паперів Георгія Вернадського у Бібліотеці Колумбійського університету⁵. Завдячуючи посередництву зазначених колег-істориків представники української діаспори у Нью-Йорку архівіст НТШ О. Кінь і на той час стажист Католицького університету Є. Монастирський на наше офіційне прохання відзняли і переслали до Інституту копії згаданих листів. На жаль, через тематичне обмеження упорядники змушені були подати це листування вибірково.

Особливу вагу для дослідників, на нашу думку, матимуть листи В. І. Вернадського синові та доньці, написані поза межами СРСР, під час його закордонних відряджень у 1922–1936 рр. Деяка частина цього листування Володимира Івановича публікувалася американськими і російськими колегами⁶, але абсолютна більшість обраних нами листів публікується вперше. Аналіз їхнього змісту може бути темою окремого наукового повідомлення. Крім розповіді про хід своєї наукової праці, Володимир Іванович ділився думками щодо предмету професійної діяльності сина – російської історії – і, зокрема, щодо його статей та книг, надсилав синові нову наукову історичну літературу, нагадував про необхідність надсилання його праць до академічних бібліотек, у т. ч. і до Києва.

У невідцензурних листах Володимир Іванович висловлював свої судження щодо російської історії і місця в ній України, спостереження за життям у СРСР, сучасною більшовицькою політикою. Так, у листі до Георгія від 22 вересня 1926 р., повідомляючи про свій намір вперше після 1919 р. відвідати Київ (для участі у II Всесоюзному геологічному з'їзді), В. І. Вернадський писав: «В Киев мне хочется ехать, – много у меня друзей там, и хочется вблизи всмотреться в украинскую жизнь, значение которой для всего нашего будущего рисуется мне еще больше, чем рисовалось раньше»⁷. А в листі від 6 вересня 1929 р., повідомляючи про чергову хвилю спроб центральної влади наступу на селянство і придушення українського відродження, він, зокрема, заува-

жив: «Украина силою удержана быть не может, – этого, по-моему, не понимают русские»⁸.

Підбиваючи загальні підсумки цього етапу реалізації археографічного епістолярного проекту «В. І. Вернадський і Україна», слід констатувати, що в його рамках виявлено, зібрано, проаналізовано й опрацьовано значний обсяг багатоаспектної інформації за чималий проміжок часу – у 5-ти книгах опубліковано 1 тис. 948 листів, із яких 523 – листи В. І. Вернадського до своїх кореспондентів. Ця інформація доповнює, уточнює (а десь, може, і спростовує) наші знання про родові коріння і родину вченого, наукову творчу й організаційну діяльність, суспільно-політичні погляди на різних етапах життя, наукове оточення, контакти і зв'язки, школу В. І. Вернадського, вплив його ідей і діяльності на українських вчених і взаємно їх на нього, сприяє поглибленню осмислення творчої спадщини вченого тощо.

Розробники проекту, безумовно, далекі від думки, що на цьому етапі вдалося зібрати все, що вичерпує тему. Але в процесі реалізації проекту прояснено деякі можливі шляхи подальшого пошуку джерел. Це й виявлення архівних фондів кореспондентів В. І. Вернадського як у вітчизняних сховищах, так і в зарубіжних, наприклад, фонди діячів еміграції, з якими, за наявними відомостями, Володимир Іванович підтримував (чи міг підтримувати) зв'язки. Або ж за довідково-пошуковими даними, у деяких архівосховищах Москви і С.-Петербурга є документні комплекси, які слід було б переглянути *de visu*.

Ще одним шляхом розширення джерельної бази, на нашу думку, може бути перегляд листування між собою осіб оточення В. І. Вернадського на предмет згадок про нього, посилань на контакти з ним тощо.

Зрозуміло, що такий пошук буде трудомісткий, а ймовірність успіху з різних причин може бути незначною, проте всі ці шляхи треба пройти.

Водночас напрацювання в ході проекту величезного масиву фактичної інформації дає підстави повернутись до питання про переформатування теми «В. І. Вернадський і Україна» з суто археографічної площини у варіант підготовки словника-довідника енциклопедичного типу. Адже процес наукового пізнання будови світу безупинний і безмежний, таким само є і процес дослідження історичного шляху цього пізнання, його визначних наукових діячів і маловідомих працівників науки.

¹ *Онищенко О. С., Дубровіна Л. А., Кіржаєв С. М., Новохатський К. Є.* Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування: А–Г. Київ, 2011. 824 с.; Кн. 2: Д–Я: Ч. 1: Д–Н. Київ, 2012. 742 с.; Ч. 2: О–Я. Київ, 2012. 629 с. (Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 2.)

² *Кіржаєв С. М., Новохатський К. Є., Яременко Л. М. та ін.* В. І. Вернадський і Україна: з листування. Кн. 1: А–І. Київ, 2018. 572 с. Кн. 2: К–Я. Офіційне. Родинне. Київ, 2019. 1040 с.

³ Бібліографія праць В. І. Вернадського. Література про життя та діяльність / НАН України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського; редкол. : А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (гол.), В. П. Волков [та ін.]; уклад.: О. С. Онищенко, Л. В. Беляєва, С. А. Дзюбич, Л. С. Новосолова, В. Ю. Омельчук, Д. В. Устиновський. Київ, 2012. 603 с. (Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 10).

⁴ Переписка В. И. Вернадского с Б. Л. Личковым, 1918–1939. Москва: Наука, 1979. 271 с.; Переписка В. И. Вернадского с Б. Л. Личковым, 1940–1944. Москва: Наука, 1980. 224 с.

⁵ Columbia University. Rare Book and Manuscript Library. Bakhmeteff Archive of Russian and East European History and Culture as One of the Largest Depositories of Rossica in the USA. George Vernadsky Papers (Collection).

⁶ «За СССР выявляется лик исстрадавшейся России»: письма В. И. Вернадского детям / публ. и примеч. М. Ю. Сорокиной // *Природа*. 2004. № 1. С. 64–80; Письма к сыну и дочери / публ. подгот. Д. Холлоуэй, В. Я. Френкель, И. И. Мочалов // *Вестн. АН СССР*. 1990. № 12. С. 123–133; Пять «вольных» писем к сыну (русская наука в 1929 году) / публ. К. К. [Г. Г. Суперфина] // *Вестн. Рос. акад. наук*. 1993. Т. 63. № 9. С. 822–923; Week-end в Болшево, или еще раз «вольные» письма академика В. И. Вернадского / публ., коммент. М. Ю. Сорокиной // *Минувшее: ист. альм.* Москва; СПб., 1998. Вып. 23. С. 295–344; «Я сделал, что мог...»: (письма к сыну и дочери) // *Вопр. истории естествознания и техники*. 1994. № 1. С. 105–113; «Я смотрю на происходящее оптимистически»: письма 1941 г. / публ. и примеч. Д. Холлоуэя, В. Я. Френкеля, И. И. Мочалова, Г. А. Фирсовой // *Природа*. 1993. № 9. С. 92–101; «Я смотрю на происходящее по-прежнему оптимистически»: (письма к детям) // *Вопр. истории естествознания и техники*. 1994. № 2. С. 98–106.

⁷ *Кіржаєв С. М., Новохатський К. Є., Яременко Л. М. та ін.* В. І. Вернадський і Україна: з листування. Кн. 2: К–Я. Офіційне. Родинне. Київ, 2019. С. 815.

⁸ Там само. С. 828.

For the last decade the Institute of Archival Studies of Vernadsky National Library of Ukraine with the participation of other domestic and foreign academic institutions is systematically engaged in identification, archeographic processing and publication of epistolary heritage of the academician V. I. Vernadsky reflecting on his connections with Ukraine. The structure and contents of the fifth book of the project are considered and possible ideas of further research on this subject are outlined.

Key words: epistolary heritage; publication of archive sources; V. I. Vernadsky and Ukraine.